

Кожамбек Д.Р.
**Қазақстан Республикасы
зайырлы мемлекет**

Осы мақалада «зайырлылық», «зайырлы мемлекет» түсініктеріне талдау жасалады. Сонымен қатар «зайырлылық», «зайырлы мемлекет» түсінігінің қалыптасуы зерттеледі. Мақала пәнаралық сипатқа ие және конституциялық құқық пен дінтану салаларымен түйіскен. Автор зайырлы мемлекет модельдерінің қалыптасуындағы теориялық және тәжірибелік мәселелерді зерттейді. Сонымен қатар қазіргі заманғы дін мен мемлекеттің арақатынасын сипаттап құқықтық реттеудің маңызына тоқталады. Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуының ерекшелігін талдайды.

Түйін сөздер: зайырлылық, зайырлы мемлекет, Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет, мемлекет пен діннің арақатынасы, мемлекет пен діннің бөліну қағидасы.

Kozhambek D.R.
**Republic of Kazakhstan as
secular state**

The article examines the concepts of «secularism», «secular state» and explores the history of «secular» concept formation. The article has the interdisciplinary character and it is written on the intersection of constitutional law and theology. The author examines the theoretical and practical problems of realization of the secular state model. And also it gives a description of the current state of relations between the state and religion and the importance of legal regulation. Analyze the features of the formation of a secular state in the Republic of Kazakhstan.

Key words: secularism, secular state, Republic of Kazakhstan as a secular state, the relationship between state and religion, separation of state and religion.

Кожамбек Д.Р.
**Республика Казахстан как
светское государство**

В статье анализируются понятия «светскость», «светское государство». Исследуется процесс формирования понятий «светский» и «секулярное государство». Работа имеет междисциплинарный характер, написана на стыке конституционного права и теологии. Автором исследуются теоретические и практические проблемы реализации светской модели государства, а также дается характеристике современного состояния отношения между государством и религией и значимость правового регулирования, анализируются особенности формирования светского государства в Республике Казахстан.

Ключевые слова: светскость, светское государство, Республика Казахстан как светское государство, отношения между государством и религией, разделение государства и религии.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады – деп көрсетілген [1]. Конституциямыздың алғашқы бабында көрініс тапқан осы төртабсолюттік норма бүкіл құқықтық жүйеміздің көрінісі іспетті. Зайырлылық қағидаты – мемлекеттік құрылымның негізгі іргетасының бірі, ерекше белгісі ретінде елімізде орын алып отырған дінаралық келісім мен діни төзімділіктің, қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылықтың негізі. Ата Заңымыздың зайырлылық ұстанымы мемлекеттің дін мен діни қызмет саласында туындайтын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің конституциялық негізі болып табылады.

Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде орнығуы мен әлемдік тәжірибелерге сүйеніп зайырлылықтың Қазақстандық үлгісін айқындау осы мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді жүзеге асыру көзделді, олар:

- зайырлы сөзінің мағынасын түсіну;
- зайырлы мемлекет түсінігі мен зайырлылық қағидатына құқықтық анықтама беру;
- дін мен мемлекеттің арасындағы қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін көрсету;
- мемлекеттік институттар мен білім беру жүйесінің зайырлы сипатын қарастыру;
- Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет орнықтыратын заң нормаларын жүйесіне тоқталу.

Зайырлылық түсінігінің ауқымы кең. Мемлекеттердің зайырлылық ұстанымы мемлекет пен діннің арақатынасын құқықтық реттеудегі маңыздылығымен отандық заң ғылымы үшін өзекті әрі тың тақырып болып табылады. Сонымен қатар зайырлылық терминін қоғамдық саланы зерттейтін дінтану, әлеуметтану, мәдениеттану, философия, педагогика ғылымдары жиі қолданып, зерттеу объектісіне айналдырды.

«Зайырлы» сөзінің түбірі араб тіліндегі (ظاهر – заһир) – «сыртқы» деген мәндегі сөзінен шығады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде «айқын», «анық», «ашық» деген мағына береді [2,339 б.]. Ал Л.З. Рустемовтің Араб-Иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігінде – «анық»,

«айқын», «сыртқы» деген мағына береді – дейді [3, 117 б.]. Бұл сөздер ислам дінімен тығыз байланысты. Отандық дінтанушы ғалым Досай Кенжетай зайырлылық – негізінен араб тілінде «захири» (зайырлы) яғни ашық, сыртқы деген мағыналарда қолданылады. Діннің сыртқы мәні, яғни, шариғат ұстанымын қамтитын термин ретінде қабылданған. Оған қарама-қарсы мәндегі «батини» сөзі де арабтың ішкі мән, сыр деген мағынадағы ішкі танымға негізделген сопылық ұстанымын білдіреді – деп келтіреді [4]. Тарихта ислам дінінің бесінші масхабы – деген атқа ие болған захириттер масхабы да болған. Захириттер Құран мен суннетті сыртқы мәні мен тура мағынасында тікелей түсінуді дұрыс санаған. Құран мен суннеттен әртүрлі астарлы мағына іздегенді дұрыс – деп есептемейді. Діни ұғымдарға тым терең бойлап, астарлы ой мен субъективті пікір білдіре беру діннің тармақтарға, ағымдарға бөлінуіне алып келіп, нәтижесінде көзқарас қайшылығы мен қақтығыстарға алып келді. Ал захириттер масхабы көпшілікке түсінікті болсын деген мақсатпен дінді қиындатпай, діни ағымдарға бөлінуге жол бермеуге ұмтылғандығы үшін дұрыс жасаған тәрізді. Алайда захириттер масхабы XV ғасырдан кейін жойылып кетті.

Сонымен қатар қазақ тілінің біртотымдық үлкен түсіндірме сөздігінде «зайыр» – сөзінің мағынасын, сонымен қатар «адамшылық», «адамгершілік» – деп түсіндіреді [5, 553 б.]. Зайырлы сөзі осы «адамгершілік» сөзінің мағынасына дұрыс келетіндей. Себебі адамзат баласы үшін бір діннің өкілі немесе атеист болуына қарамастан адамгершілік ұғымы ортақ құндылық. Сонымен қатар зайырлылықтың символы ретінде «Humanism» – сөзінің бас әрпі мен қос қолын жоғары көтеріп тұрған адам бейнесіне ұқсас. Ал «humanism» – сөзінің қазақша аудармасы адамгершілік – деген мағына береді. Яғни зайырлылық сөзінің мағынасын «адамгершілік» ұғымына жақын – деп білген абзал.

Қазіргі кезде «зайырлылық» сөзін «секуляризм» (ағылшын тілінде – secularism), «лаицизм» (француз тілінде – laïcisme), «светскость» (орыс тілінде) терминдерінің аудармасы, баламасы – деп қабылдаудамыз.

Лаицизм – мемлекет тарапынан ешбір дінге қолдау көрсетпей, мемлекеттің дін мен діни ұйымдарға қатысты ұстанымының бейтарап екендігін білдіреді. Француз тіліндегі «лаицизм» сөзі «діндар емес адам» деген мағынаға келетін латынның «laicus – laikos» сөзінен шыққан. Рим империясы дәуірінен бастау алған діни адамды клерик – «clericus», діндар емес адамды «laici»

– деп атаған [6]. Мұстафа Кемал Ататүріктің жасаған реформалары нәтижесінде Түркия мемлекетіндегі «Laiklik» термині француздың лаицизм сөзінен алған. Яғни Түркия зайырлылық моделін Франциядан алған деуімізге негіз бар. «Лаицизм» терминінің ағылшын тіліндегі аудармасы болып табылатын «Secularism» сөзі «дін мен мемлекет істерін бір-бірінен бөлек ұстау» – деген мағына береді. Бұл сөз латын тіліндегі «заман» мағынасындағы «saeculum» сөзінен шыққан. «Лаицизм» мен «секуляризм» сөздері орыс тіліне діннің тозығы жеткен дәстүрлерінен арылып, «заманына лайық», «дүниеге бой түзеу» – деген мағынадағы «светскость» сөзі түрінде енді.

Қай тарихи кезең болмасын қоғамда діннің ерекше ролі болды. Жеке-дара адамдар дінге сенбегенмен, қоғам дінсіз болмаған. Ежелгі замандарда діни-сенім қоршаған орта, адамның өзін-өзі тануы мен қоғам өміріндегі моральдық қарым-қатынастарды реттеп отырса, діни-мифология дүниетанымдық, идеологиялық сипатқа да ие болды. Діннің адамзат тарихында қоғам өміріне сіңісіп кеткені соншалық жеке адамның жүріс-тұрысын, отбасылық мәселелерді, қоғамдық қатынастарды реттеу мен мемлекеттік басқаруда ықпалы әлі де сақталған.

Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Демократиялық, құқықтық қоғам қалыптастыру барысында әлемнің көптеген елдерінде мемлекет пен діннің арақатынасын реттеу түбегейлі өзгеріске ұшырап, зайырлы сипат алды. Негізінен зайырлылық ұстаным мемлекет пен діннің қарым-қатынасын реттеуде демократиялық, құқықтық құндылықтарға жүгінеді. Бұл көріністер, халқының басым бөлігі дәстүрлі христиан дінін ұстанатын өркениетті батыс елдері АҚШ, Англия, Франциямен қатар, ислам діні терең тамыр жайған Түркияда анық байқалады. Ал атеистік қоғамнан арылып, тарихи өлшем тұрғысынан таяуда ғана тәуелсіздікке қол жеткізген жас ТМД мемлекеттері мен Қазақстан үшін дін мен мемлекеттің арақатынасын құқықтық реттеу өзекті мәселеге айналды. Себебі қысқа уақыт аралығында бұрынғы Кеңес Одағы елдері мен Қазақстанда сырттан енген діндердің қоғам мен мемлекеттік институттарға ықпал етуі күрт артты. Әсіресе Қазақстан халқының рухани мұрасымен үйлеспейтін, дәстүрлі емес діни ағымдар көбейіп кетті. Бұл жағдайда ортақ тарихи тағдыр біріктірген көпұлтты Қазақстан халқы көпконфессиялы мемлекет ретінде дін мен мемлекеттің арақатынасында туындайтын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде зайырлы-

лық қағидасын ұстанғаны абзал. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» – атты Қазақстан халқына Жолдауында ел болашағының іргетасын қалаған басты құндылықтар қатарында зайырлы қоғам және жоғары руханиятты атап көрсеткен болатын [7].

Атеистік дүниетанымдағы Кеңес Одағы ыдырап тәуелсіздікке қол жеткізген Қазақстан Республикасының 1992 жылы 15 қаңтарда қабылдаған алғашқы заңдарының бірі «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» – деп аталады. Бұл заң Қазақстан Республикасының әрбір адамның наным бостандығы құқығын құрметтейтін демократиялық, зайырлы мемлекет болып табылатынын мойындап, азаматтардың діни сеніміне қарамастан, тең құқылы болуына кепілдік береді, Қазақстан халықтарының рухани мұрасымен үйлесетін діндердің мәдени және тарихи құндылығын және конфессияаралық келісімнің маңыздылығын, діни төзімділікті және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеуді таныды [8]. Азаматтарға кең құқықтар, шетелдік діни ұйымдарға мол мүмкіндіктер берді. Алайда бұл жағдай елімізге шет елден тым көп діни ағымдардың келуіне әкеліп соқты. Діни ағымдардың бір-біріне діни мәселелердегі көзқарас қайшылықтары қоғамды жік-жікке бөлу қаупін тудырды. Дәстүрлі емес діни ағымдар көбейді. Жергілікті халықтың ғұрыптарын, мәдени, рухани құндылықтарын теріске шығаруға ұмтылатын керітартпа діни ағым өкілдері пайда болды. Бұл жағдайлар қоғамда дін мәселелерін реттеуді жүйелендірудің қажеттілігін көрсетті. Кейін 2011 жылы ҚР «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа заңы қабылданды. Осы заң Қазақстанның қазіргі зайырлылық үлгісінің көрінісі іспетті. Мемлекет тарапынан құрылған дін істер комитеті (агенттігі) мен құрамындағы «Діни мәселелерді ғылыми зерттеу және талдау орталығы» – діни қызмет саласындағы мемлекеттік реттеуде уәкілетті орган ретінде мынадай құзыреттер алды: діни бірлестіктермен өзара іс-қимыл саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын қалыптастыруға және іске асыруға қатысады; республика аумағындағы шетелдік діни бірлестіктердің қызметін, шетелдік діни орталықтардың Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер басшыларын тағайындауды келіседі; діни әдебиетті және діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдарды, діни мақсаттағы заттарды тарату үшін арнайы тұрақты үй-жайлардың, сондай-ақ ғибадат үйлерінен (ғимараттарынан) тыс жерлерде діни іс-шаралар

өткізуге арналған үй-жайлардың орналастырылуын айқындау жөніндегі нұсқаулықты бекітеді; дінтану сараптамаларын жүргізуді қамтамасыз етеді [9].

Зайырлы қоғам құрудың бірден бір жолы халықтың діни сауатылығын көтеру. ҚР «Білім туралы» Заңына сәйкес, білім саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттарының бірі – білім берудің зайырлы, гуманистік сипаты болып табылады. Білім жүйесінің зайырлы сипатына сәйкес орта мектепте діни білім емес, дінтанулық білім беріледі. Ал «Дінтану» ғылымы дін мәселелерін зайырлы сипатта зерттеуі тиіс қоғамдық ғылым салаларының бірі екенін ескеруіміз қажет. Алғашында «Дінтану негіздері» – деп аталған оқу пәнін «Зайырлылық және дінтану негіздері» деп ауыстыру еліміздің зайырлы мемлекет ретінде орнығуына жасалған оң қадам саналады. Сонымен қатар Қазақстан әлемдік және дәстүрлі дін лидерлерінің съезін ұйымдастырушы ел ретінде дінаралық келісім мен төзімділіктің үлгісін көрсете білді.

Мемлекеттің дін саласындағы саясаты үш құрамдас бөліктен тұрады. Олар: идеология, заңнама және арнайы әдіс-тәсілдердің көмегімен жүзеге асыру тәжірибесі. Қоғамда әртүрлі діндер болуы мүмкін. Олардың өзіндік дүние танымы, өмір сүру ережелері мен қағидалары болғанымен барлық дін өкілдеріне мемлекеттің заңына бағынуы тиіс. Зайырлы мемлекетте дін мен діни қызметте заңның үстемдігі негізге алынады.

Зайырлылық ұстанымы мемлекеттің діннен ажыратылғанын білдіргенмен, қоғам өмірін тұтастай діннен бөліп қарау мүмкін емес. Қоғамдағы діннің маңызын ескермеуге болмайды. Қазақстандағы зайырлылық діни ағымдармен күрес немесе дінді әлсірету дегенді білдірмейді.

Зайырлылықтың негізгі мақсаты мемлекет пен діннің арасындағы үйлесімділікті сақтау, жеке тұлға, қоғам мен мемлекеттің дінге қатысты заңды мүдделерін қорғау. Діни ұйымдар тарапынан болуы мүмкін заңсыз, қоғамға қауіпті әрекеттердің алдын алуды көздейді. Осыларға жеке тоқталсақ:

Біріншісі, азаматтардың діни сенімі, ар-ождан бостандығы мен қай дінге жататынына қарамастан тең құқылы болуын қамтамасыз ету. Ұлттық заңнамаға сәйкес әркімнің діни нанымдарын ұстану, оларды тарату, діни құлшылық жасау мен діни бірлестіктердің қызметіне қатысу құқығын мойындау.

Екіншісі, қоғамның тұрақты дамуы үшін діннің рухани құбылыс ретінде халықтың руханияты мен мәдени құндылықтарын қалыптасты-

рудағы тарихи рөлін мойындап, Қазақстан халқының мәдениеті мен рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтеу. Конфессияаралық келісім мен діни төзімділіктің қоғам үшін маңыздылығын негізге ала дінаралық қақтығыстарды болдырмау, діни радикалды ұйымдардың қауіптілігі жөнінде түсіндіру жұмыстарын жүргізу.

Үшіншісі, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысына, егемендігіне және аумақтық тұтастығына қарсы бағытталған әрекеттері мен үгіт насихаттары үшін діни экстремистік ұйымдардың алдын алу, заңмен қудалау. Мемлекеттің саяси тұрақтылығы мен ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін кез келген діни сипаттағы әрекеттерді әшкерелеу.

Зайырлылық – мемлекетіміздің көпұлтты, көпконфессиялы жағдайында ең тиімді мемлекеттік ұстаным болып табылады. Зайырлылықтың насихатталуы мен мойындалуы қоғам тұрақтылығына сөзсіз оң ықпал етпек.

Қазіргі кезде бірнеше мемлекеттер ғана зайырлы мемлекет екендігін конституцияларында нақты көрсеткенмен әлемнің көптеген елдері де-факто зайырлы мемлекеттер. Зайырлылықтың түрі көп. Бұл жердегі ерекшелік мемлекеттердің мемлекет пен діннің арасындағы қатынастарды реттеу үлгісіне (моделіне) байланысты. Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретіндегі үлгісін қалыптастыру мен зайырлылық мәселесін зерттеуде әлемдік тәжірибеге сүйеніп зайырлы мемлекет түрлерімен (типологиясын) талдау қажет. Тарихи-құқықтық тұрғыда зайырлылық мәселесін зерттеуші Ресей ғалымы П.Н. Дозорцев мемлекет пен діннің арақатынасын реттеуді төмендегідей төрт топқа бөледі:

- «Римдік модель»;
- «Византиялық модель»;
- «Протестанттық модель»;
- «Плюралистік модель» [10, 131 б.].

Жоғарыдағы үш зайырлы мемлекет түрлерінде діннің ықпалы басым. Алғашқысында Рим империясы тұсында христиан шіркеуі қуатты кезеңімен түсіндіріледі. Византиялық кезеңде дін мен мемлекет ортақ келісімге келіп тепе-тең жағдайда болса протестанттық үлгіде діни догматикалардан арылып, ақыл-ойдың еркіндігімен, адам құқықтарын қорғау мәселелері туындады. Плюралистік модель қазіргі заманғы зайырлылық ұғымына сай келеді.

Ал И.В. Понкин болса зайырлы мемлекеттерді:

- «Преференциалды модель»;

- «Эквипотенциалды модель»;
- «Контаминационды модель»;
- «Идентификационды модель» – деп бөліп қарастырды [11, 210 б.].

И.В. Понкиннің зайырлылық туралы пайымдауларымен келісуге болады. Жоғарыдағы зайырлылық үлгілерін қысқаша былай түсіндіреді. Олар: Зайырлы мемлекеттердің преференциалды моделінде бір діннің тарихи ролі мен қоғамдағы маңызын ескеріп артықшылықтар беріледі; Эквипотенциалды үлгіде мемлекет мүмкіндігінше діндерге тең жағдай жасауға тырысады; Контаминационды үлгіде діни және зайырлылық араласып, қабысып кеткен жағдайын атайды; Идентификационды үлгіде діни дәстүрлерді жаңғырту мен қоғамдағы ролінің артуына халық бастамашы болады – деп түсіндіреді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдары барлық діндерге тең жағдай жасап эквипотенциалды модель ұстанған. Кейін 2011 жылдан кейін ханафи бағытындағы исламның және православиелік христиандықтың халық мәдениетінің дамуы мен рухани өміріндегі тарихи ролін танып, идентификационды үлгіні ұстанған тәрізді.

Қорыта келе, Қазақстан Республикасының Ата заңында зайырлылық туралы норманы мемлекет дін мен діни бірлестіктердің қызметіне заңсыз араласа алмайтындығын, мемлекеттік билікке діни бірлестіктердің араласуы мен мемлекеттік функцияларды діни ұйымдарға беруге болмайды деп түсінген жөн. Сонымен қатар діни негіздегі партиялар құруға жол берілмейтіндігі (ҚР Конституциясы 5-бабы), азаматтарды дінге көзқарасы бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайтындығы (ҚР Конституциясы 14-бабы), әркімнің ар-ождан бостандығы мен діни сенімі қамтамасыз етілетіндігі (ҚР Конституциясы 22-бабы) көрсетілген. Демек әлем елдерінің басым бөлігіндегідей зайырлылыққа қатысты мемлекет пен діннің арақатынасын реттейтін конституциялық нормалар сол мемлекеттің зайырлылық үлгісін ашып көрсетпеуі мүмкін. Мемлекеттердің зайырлылық үлгісін сол мемлекеттердің дін мен діни қызметті реттейтін арнайы заңдарымен ғана анықтауға болады.

Зайырлылықтың әлемдік тәжірибеде қатып қалған үлгісі жоқ екендігіне көз жеткізіп, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығы мен әркімнің діни нанымна қарамастан тең құқылы болуына кепілдік береді. Діннің халық мәдениеті мен рухани өміріндегі тарихи ролін танып, Қазақстан халқының рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтеуді негізге алып,

демократиялық және құқықтық құндылықтарға сүйеніп, Қазақстан Республикасы зайырлылықтың өзіндік үлгісін қалыптастыру кезеңінде. Демек, мемлекеттердің зайырлылығы мен

Қазақстан Республикасында мемлекет пен діннің арақатынасын реттеу мәселелерінде конституциялық құқық саласы мамандарына батыл тұжырымдар қажет екендігі байқалады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы Конституциясы. 30.08.1995.//«Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
- 2 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008. – 339 б.
- 3 Рустемов Л.З. Араб-Иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алма-Ата, 1989. – 117 б.
- 4 Зайырлы ел болу мен дін ұстану мәселесі //Ғаламтор желісі//<http://www.abai.kz>
- 5 Уәли Н. Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2013. – 553 б.
- 6 Webster's Revised Unabridged Dictionary-2008 //www.dictionary.com
- 7 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Ғаламтор желісі // <http://www.akorda.kz>
- 8 Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы – ҚР 15.01.1992. № 1128 заңы. Күшін жойған //«Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
- 9 Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы – ҚР 11.11.2011. № 483 заңы //«Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
- 10 Дозорцев П.Н. Развитие светской государственности в России: история и современность: заш...дисс д.ю.н. – М., 1993. – 131с.
- 11 Понкин И.В. Правовые основы светскости государства и образования. – М., 2003. – 210 с.

References

- 1 Kazakhstan Respublikasi Konstitutsyasi. 30.08.1995.//«Adilet» akparattik-hukuktik zhuyesi.
- 2 Zhanuzakov T. Kazakh tilining tusindirme sozdigi. – Almaty, 2008. – 339 b.
- 3 Rustemov L.Z. Arab-Iran kirme sozderining kazaksha-orischa tusindirme sozdigi. – Alma-Ata 1989. – 117 b.
- 4 Zayrly el bolu men din ustanu maselesi.//Galamtory zhelisi// <http://www.abai.kz>
- 5 Ualy N.Kazakh tilining birtomdik ulken tusindirme sozdigi. – Almaty, 2013. – 553 b.
- 6 Webster's Revised Unabridged Dictionary-2008, //www.dictionary.com
- 7 Nazarbaev N.A. «Kazakhstan zholy–2050: bir maksat, bir mudde, bir bolashak»atty Kazakhstan halkhyna Zholdauy.// Galamtory zhelisi// <http://www.akorda.kz>
- 8 Dini senim bostandigi zhane diny birlestikter turaly-KR15.01.1992.N:1128-zangy.Kushin zhoygan.//«Adilet» akparattik-hukuktik zhuyesi.
- 9 Dini kyzmet zhane dini birlestikter turaly-QP 11.11.2011. № 483-zangy.//«Adilet» akparattik-hukuktik zhuyesi.
- 10 Dozortsev P.N. Razvitye svetskoy gosudarstvennosty v Rossyi: istorya i sovremennost.// zash...dis d.y.n. – M., 1993. – 131 s.
- 11 Ponkin I.V. Pravovy osnovy svetsksty gosudarstva I obrazovanya. – M., 2003. – 210 s.